

**ความสำคัญของการบวนการเรียนรู้ต่อการฟื้นฟูชุมชน
กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำจันทบูร**
**The Significances of Learning Process of Community Revitalization,
Case Study : Chanthaboon Waterfront Community, Chanthaburi Province**

รัตนิน สุพฤตนิพนธ์
นักศึกษานิเทศศาสตร์
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันอาศรมศิลป์

บทคัดย่อ

ชุมชนริมน้ำจันทบูร เป็นชุมชนเก่าแก่มีประวัติศาสตร์ยาวนานกว่า 300 ปี เดิมเป็นศูนย์กลางการค้าและการปกครองของจังหวัด จึงมีความเจริญรุ่งเรืองและมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมทั้งไทย จีน ญวน แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางคมนาคมจากทางน้ำเป็นทางบก ชุมชนจึงไม่เหลือบทบาทศูนย์กลางที่สำคัญ สภาพกายภาพชุมชนทรุดโทรม และผู้คนออกนอกพื้นที่จนมาถึงปัจจุบัน

ปัจจุบันการอนุรักษ์ฟื้นฟูชุมชน ได้กลับมาศึกษาค้นคว้าและมีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นทางรอดของชุมชนเก่าหลายแห่งทั่วประเทศ แต่ที่ผ่านมาการอนุรักษ์ฟื้นฟูนั้นยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะชาวชุมชนขาดความรู้ ความเข้าใจในการทำงานและคุณค่าที่แท้จริงของชุมชน รวมทั้งยังขาดกระบวนการมีส่วนร่วมในการทำงาน

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเข้าไปทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ด้วยการทำกิจกรรมฟื้นฟูชุมชนกับชาวชุมชนริมน้ำจันทบูร จ.จันทบุรี โดยการนำการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของกิจกรรมทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างการทำงาน ในกลุ่มแกนนำชุมชน ผู้ในชุมชน เยาวชนจากโรงเรียนใกล้เคียง องค์กรปกครองท้องถิ่น และสำนักงานพาณิชย์จังหวัดที่ให้งบประมาณสนับสนุน

วัตถุประสงค์ของงานวิจัย คือ เพื่อศึกษาวิเคราะห์หาปัจจัยสำคัญที่ช่วยส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งนำไปใช้ในการฟื้นฟูชุมชนเก่าอย่างยั่งยืน

ผลการวิจัย สรุปเป็นประเด็น ดังนี้

1. การสร้างกระบวนการเรียนรู้ในกิจกรรมการฟื้นฟูชุมชนมีปัจจัยของการเรียนรู้ 4 ประการ คือ (1) กระบวนการคิดและจินตนาการ (2) องค์กร และชุมชนแห่งการเรียนรู้ (3) กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการจัดการ และ (4) บรรยากาศแห่งการเรียนรู้ ซึ่งจะทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ได้

2. ผลของการเรียนรู้ทำให้ชุมชนมีความเข้าใจและเข้มแข็ง คือ ชุมชนสามารถแก้ปัญหาได้ด้วยตนเอง และเกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการกระทำของชาวชุมชน เช่น มีความภาคภูมิใจในชุมชน เข้าใจการฟื้นฟูและพัฒนา กำหนดทิศทางและเป้าหมายการทำงานของตนเอง เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาได้

คำสำคัญ: การฟื้นฟูชุมชนเก่า ชุมชนริมน้ำ กระบวนการเรียนรู้

Abstract

Chanthaboon riverfront community is an old, long historical one which can be dated back over 300 years. It was used to be a center of commerce and administration of the province. Therefore, it had flourished and culture diversity among Thai, Chinese and Vietnamese. But change in transportation means from river way to land road, the community lose its center role. Physical of the community gradually rotten and people have evacuated until the day before the revitalization and rehabilitation.

Currently, community revitalization is the vital way for many old communities to survive throughout the country. But, previous revitalization process has not yet fully succeeded due to community itself lacks of knowledge and understanding in working and realizing community value, including no participatory process in working.

Due to this problem, the researcher took participatory action research through various revitalization activities with people in Chanthaboon waterfront, Chanthaburi Province. By conducting the participation to every step of activity generated learning process to community leaders, scholars, juvenile from vicinity schools, local organization and provincial office of commerce and the financial supporter.

Target of this research is to analyze study the problematic factors assisting in community learning process which usable to revitalize old community, sustainably.

The result of this research concludes as follows:

1. To create the revitalization learning process needs 4 components; (1) thinking process and imagination (2) organization and learning based society (3) process of knowledge exchange and operation and (4) atmosphere of learning to enlighten community.

2. The result of this learning makes the community more understanding and strength. The community itself can solve the problems. Changes in thinking and acting such as having self-esteem, clearly understood between revitalization and development. The community itself can set direction and target in working and together involve in problem solution.

Keywords: Revitalization Riverfront Community Learning process

1. ความเป็นมาและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ต่อการฟื้นฟูชุมชน

ปัจจุบันประเทศไทย มีชุมชนเก่าแก่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม สถาปัตยกรรม มากมายนับร้อยแห่ง แต่ชุมชนเหล่านี้ไม่สามารถพัฒนาให้อยู่รอดในระบบเศรษฐกิจปัจจุบันได้ ชุมชนจึง ขบเซา เจียบเหงา ผู้คนอพยพออกไป นอกพื้นที่ ไม่พัฒนา และกลายเป็นชุมชนร้าง เช่นเดียวกับชุมชนริมน้ำจันทบูร ชุมชนศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการปกครองเก่าแก่ดั้งเดิมของเมืองจันทบุรี ที่มีมรดกทางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และความงดงามของวิถีชีวิตจากผู้คนสามเชื้อชาติ คือ ไทย จีน และญวน แต่สามสิบปีที่ผ่านมาชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงการคมนาคม จากทางน้ำมาเป็นทางบก ประกอบกับความคับแคบของพื้นที่ ปัญหาน้ำท่วมและอัคคีภัย ทำให้คนค่อยๆ อพยพออกไปตั้งรกรากที่อื่น ไปกระจุกตัวที่แหล่งงานในตัวเมืองใหม่ ชุมชนริมน้ำจันทบูรจึงค่อยๆ สูญเสียความเป็นศูนย์กลางของเมืองและชุมชนในที่สุด

รูปที่ 1 สถาปัตยกรรมอาคารเก่าในชุมชนริมน้ำจันทบูร

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้เกิดขึ้นคล้ายๆ กัน ในเวลาที่ใกล้เคียงกันกับชุมชนเก่าทั่วประเทศ ทางรอดของชุมชนเดิมคือการฟื้นฟูชุมชนให้กลับมาคึกคัก เป็นที่สนใจ เพื่อดึงให้ผู้คนกลับเข้ามา มีนักท่องเที่ยว และเกิดรายได้อีกครั้ง ปัจจุบันกระแสการฟื้นฟูชุมชนเกิดขึ้นมากมายสามารถพัฒนาชุมชนให้อยู่รอดได้ แต่ที่น่าสะเทือนใจ ก็คือมีอีกหลายชุมชนกำลังเติบโตเต็มที่ และมีแนวโน้มการพัฒนาที่ควบคุมไม่ได้ เพราะความร่วมมือกันในชุมชนไม่เข้มแข็งพอ และกลุ่มคนภายนอก รวมถึงภาครัฐที่เห็นคุณค่าชุมชนอย่างฉาบฉวย

กระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมที่แท้จริงนั้น จะเป็นคำตอบที่ทำให้ชุมชนมีความแข็งแรงและ สามัคคี สามารถรู้เท่าทันคนภายนอกและกระแสสังคม สามารถแก้ปัญหาชุมชนร่วมกันได้และมีวิสัยทัศน์ที่จะรับมือกับสิ่งต่างๆ ที่จะเข้ามาในอนาคตได้ด้วยตนเอง โดยทำให้การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นระหว่างการทำงานฟื้นฟู ตั้งแต่ขั้นกำหนดเป้าหมาย วางแผนงาน ศึกษาชุมชนกรณีตัวอย่างที่สำเร็จและผิดพลาด สร้างเครือข่ายทำงานเป็นภาคี จนไปถึงทบทวนประเมินผลการทำงานของตนเอง

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์หาปัจจัยสำคัญที่ช่วยส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนซึ่งนำไปสู่การฟื้นฟูชุมชนอย่างมีส่วนร่วม
2. เพื่อออกแบบกิจกรรมและทดลองปฏิบัติการการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน เพื่อสร้างแนวทางและขั้นตอนการฟื้นฟูชุมชนเก่า

3. วิธีการศึกษา

ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาในพื้นที่ชุมชนริมน้ำจันทบูร ด้วยวิธีปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และทำเป็นวิทยานิพนธ์ในหัวข้อ “การสร้างกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม เพื่อการฟื้นฟูชุมชนดั้งเดิมกรณีศึกษาชุมชนริมน้ำจันทบูร” ลักษณะการทำงานผู้วิจัยลงพื้นที่ไปร่วมทำกระบวนการฟื้นฟูกับชาวชุมชนเป็นระยะเวลากว่า 2 ปี โดยมีเครื่องมือและกิจกรรมที่ออกแบบให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ ด้วยองค์ประกอบของการเรียนรู้ 4 ประการ (ตามการศึกษาทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง) คือ (1) กระบวนการคิดและจินตนาการ (2) องค์กร และชุมชนแห่งการเรียนรู้ (3) กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการจัดการ และ (4) บรรยากาศแห่งการเรียนรู้ ทั้งนี้ผลของการเรียนรู้ คือชุมชนต้องแก้ปัญหาได้ มีการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการกระทำ

การทำงานเริ่มต้นด้วยสำนักงานพาณิชย์จังหวัด มีโครงการฟื้นฟูชุมชนให้เป็นย่านการค้าและขอจัดประชาคมเพื่อรับฟังความคิดเห็น ผู้วิจัยจึงร่วมจัดกระบวนการเปิดประชาคมนี้ให้เป็นเวทีพูดคุยความต้องการจากชาวชุมชนอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก ทำให้ทุกคนสนใจและเกิดกลุ่มอาสาสมัครทำงาน หลังจากนั้นจึงจัดประชุมกลุ่มทำงานเพื่อหาเป้าหมายที่เป็นรูปธรรมร่วมกัน และเริ่มต้นกิจกรรมชุมชนด้วยการกระตุ้นให้ชุมชนตื่นตัว เช่น กิจกรรมการประกวดชื่อชุมชน การระดมทุนค่าของชุมชนร่วมกัน จัดทำสื่อชุมชน ซึ่งผลของกิจกรรมทำให้ชาวชุมชนตื่นตัวได้ดีและเห็นความสำคัญของชุมชนตนเองว่าต้องเก็บรักษาอนุรักษ์ไว้ให้ลูกหลานและจัดทำเป็นแหล่งเรียนรู้ กระบวนการทำงานได้ทดลองทำกิจกรรมกระตุ้นชุมชนไปราวสามเดือน คณะทำงานจึงกลับมากำหนดวิสัยทัศน์ของชุมชนอีกครั้งหนึ่งเพื่อปึกแผ่นการทำงาน โดยตั้งเป้าให้ชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้พิพิธภัณฑ์มีชีวิต หลังจากนั้นจึงเริ่มกิจกรรมตามแผนงานคือ 1) ทำสื่อสร้างสรรค์ในชุมชนเพื่อสื่อสารและนำเสนอเรื่องราวคุณค่าชุมชน 2) ชักชวนเจ้าของบ้านที่มีเรือนำนาสนใจปรับปรุงบ้านของตนเองให้เป็นบ้านเรียนรู้ 3) จัดกิจกรรมที่ทำให้ชาวชุมชนมาร่วมกันปรับปรุงบ้านตัวเองอย่างมีส่วนร่วม ผ่านกิจกรรมหน้าบ้านนำมอง คือการปลูกต้นไม้หน้าบ้านและ BIG CLEANING DAY 4) จัดเปิดงานย่านการค้าจังหวัดเพื่อเปิดตัวชุมชนให้รับรู้ร่วมกัน ในบทบาทชุมชนอนุรักษ์และแหล่งเรียนรู้ 5) กระตุ้นการปรับปรุงบ้านและพัฒนากายภาพชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม โดยให้การพูดคุยทำความเข้าใจด้วยแบบสถาปัตยกรรมและการชักชวนนักเรียนสถาปัตยกรรมในพื้นที่มาตรวจรอบรรวมสถาปัตยกรรมที่สวยงามในชุมชน ซึ่งสามารถกระตุ้นทำให้ชาวชุมชนเห็นคุณค่าด้านการอนุรักษ์ได้มาก 6. ช่อมแซมบ้านที่เจ้าของอนุญาตให้ใช้เป็นสาธารณะ โดยวางแผนการปรับปรุงร่วมกัน จนสามารถสร้างบ้านเรียนรู้ชุมชนที่กลายเป็นพื้นที่ส่วนกลางและให้ความรู้ประจำชุมชนได้

4. ผลการศึกษา

ในระหว่างการทำงานฟื้นฟูทั้งหมด ผู้วิจัยบันทึกกระบวนการเรียนรู้ที่ได้สอดแทรกอยู่ในกิจกรรมต่างๆ ซึ่งพบว่ากระบวนการเรียนรู้ชุมชนเกิดขึ้นได้จริงจากองค์ประกอบ 4 ประการ ที่สอดคล้องกับหลักการเรียนรู้ชุมชน คือ

4.1 กระบวนการคิดและจินตนาการ ทำให้เกิดการเรียนรู้ โดยองค์ประกอบนี้เกิดขึ้นในระดับบุคคล มีจุดเริ่มต้นจากความคิดเกี่ยวกับตนเอง เช่น ความต้องการของตนเอง จนนำไปสู่ความคิดเรื่องส่วนรวม เช่น การคิดถึงความต้องการในการฟื้นฟูชุมชนร่วมกัน การคิดถึงชุมชนในอดีตที่รุ่งเรืองและเป้าหมายของชุมชนในอนาคต ความคิดเหล่านี้ส่วนมากเป็นความต้องการ จึงต้องใช้การพูดคุยให้คนอื่นรับรู้หรือยอมรับร่วมกัน (พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2548) นอกจากความคิดที่เป็นความต้องการแล้ว ยังมีเรื่องความกังวล อดีต มุมมองปัญหา ซึ่งธรรมชาติของความคิดจะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แต่ความคิดส่วนใดจะมีประโยชน์ต่อการทำงาน ผู้วิจัยและคณะทำงานค้นพบว่า การเปิดพื้นที่รับฟังกันอย่างลึกซึ้ง จะทำให้ได้ความคิดดีๆ ของคนที่หลากหลายในชุมชน โดยต้องมีกระบวนการจัดการประชุมพูดคุย โดยเปิดประเด็นคำถามง่ายๆ ผ่อนคลายปลายเปิดทำให้ชาวชุมชน การคิด ถ้าวุดกันอย่างตรงไปตรงมา แล้วเริ่มถามคำถามที่ลึกซึ้งขึ้น ก็จะทำให้ชาวชุมชนคิดเชื่อมโยงสืบสาวไปถึงเหตุปัจจัยต่างๆ ได้ จนไปสู่กระบวนการแก้ปัญหา และเมื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ จึงเริ่มซับซ้อนและคิด ถึงอนาคตยาวๆ ปัญหาที่จะเกิดขึ้นและหาแนวทางป้องกันได้

กระบวนการคิดหลายๆ ครั้งไม่สามารถเกิดขึ้นได้เอง ต้องมีการกระตุ้น เช่น เมื่อชาวชุมชนคิดว่าตนเองมีคุณค่าของดี มีประวัติศาสตร์ แต่ยังไม่สามารถระบุได้ว่าคืออะไร ผู้วิจัยและคณะกรรมการจึงต้องออกแบบเครื่องมือที่สร้างการเรียนรู้ร่วมกัน ในการระดมทุนค่าเหล่านั้น การกระตุ้นที่กล่าวนี้คือการทำให้ชุมชนเห็นคุณค่าตนเองได้ด้วยตนเอง โดยมีคนภายนอกชุมชนเป็นกระจกช่วยสะท้อนผ่านกิจกรรมสำรวจชุมชนอย่างละเอียดและการเก็บข้อมูลบ้านเก่าจากการวาดภาพ โดยนักเรียนในห้องถิ่น กระบวนการสะท้อนเหล่านี้ประสบความสำเร็จอย่างมาก เพราะชาวชุมชนเกิดการตระหนักชัดเจนว่าชุมชนมีของดีอะไรบ้างสามารถระบุได้ชัด และรู้ว่าเป้าหมายปลายทางของชุมชนต้องเป็นการอนุรักษ์ให้เป็นพื้นที่เรียนรู้ของลูกหลานต่อไป

เมื่อการคิดเริ่มขมวดเป้าหมาย ชุมชนจึงวางแผนการทำงานไปสู่วิธีบรรลุเป้าหมายนั้น โดยออกแบบกิจกรรมคิดรายละเอียดกิจกรรม หาเครือข่ายความสัมพันธ์ เพื่อให้การทำงานราบรื่นและมีคนทำงานร่วมกัน จนไปถึงแบ่งการทำงาน ฯลฯ ทั้งนี้ขั้นตอนการคิด ถ้าประกอบด้วยจินตนาการก็จะทำให้คำตอบมีความหลากหลาย น่าสนใจ และถ้ามีความเฉียบคมด้วยก็จะสามารถคิดเชื่อมโยงเปรียบเทียบว่าคำตอบใดจะเหมาะสมและนำไปสู่ความสำเร็จได้ดีที่สุด (Peter M. Senge*, 2533, พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2548, ปิยนาด ประยูร, 2548)

ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือ เมื่อครั้งเริ่มต้นทำงานมีการตั้งเป้าร่วมกันว่าต้องกระตุ้นคนในชุมชนให้ตื่นตัวว่าชุมชนจะเกิดอะไรขึ้น จึงคิดหาอะไรบางอย่างที่จะทำให้ชุมชนตื่นตัว ผู้วิจัยเริ่มนำเสนอการสำรวจชุมชน โดยการสะท้อนจากคนนอกดังที่กล่าวไปแล้วซึ่งก็ได้รับความสำเร็จอย่างดี ชาวชุมชนเห็นตนเองชัดเจนว่ามีดีอะไร และจะเดินไปทิศทางไหน คณะกรรมการชุมชนบอกว่าเท่านั้นยังไม่พอ ต้องทำสื่อกระจายข่าวในชุมชนด้วย (จดหมายข่าว ไปสเตอร์ บอร์ดข่าว ป้ายประวัติบ้านเว็บไซต์) เพราะจะทำให้ทุกคนได้รู้ความเคลื่อนไหวของการทำงานตลอด มีบรรยากาศการฟื้นฟูชุมชนอบอุ่น และยังสามารถประชาสัมพันธ์ชุมชนสู่ภายนอกได้ โดยสื่อต้องเข้าถึงง่าย น่าสนใจ ซึ่งผลจากการผลิตสื่อสร้างสรรค์ต่างๆ นี้ พบว่าได้กลายเป็นเครื่องมือหลักที่สำคัญ ที่ทำให้คนในและคนนอกชุมชน เห็นทิศทางการทำงาน และมีแรงขับเคลื่อนไปพร้อมกันทั้งชุมชน หากกิจกรรมใดต้องการความช่วยเหลือจากชาวชุมชน ก็จะได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี หากมีปัญหาก็สามารถเห็นปัญหาร่วมกันและหาทางแก้ไขได้

โดยสรุปในกระบวนการทำงาน ต้องเกิดจากการร่วมกันคิดวางแผนตลอดเวลา และความคิดต้องมีความยืดหยุ่น พร้อมทั้งจะเผชิญกับการแก้ปัญหา เนื่องจากการทำงานชุมชนเป็นเสมือนการทำงานทดลองที่จะต้องปรับตัวตามสถานการณ์เสมอ ทั้งนี้หากกระบวนการคิดมาจากการแลกเปลี่ยนรับฟังกัน ความคิดนั้นก็จะมีความเข้มแข็งทางความคิดมากขึ้น

4.2 การสร้างองค์กรและชุมชนแห่งการเรียนรู้ องค์ประกอบความเป็นองค์กรและชุมชนแห่งการเรียนรู้นี้ กล่าวคือ ทีมงานที่มีมิตรภาพที่ดีระหว่างกัน และกระบวนการจัดการทำงานเรียนรู้อย่างเป็นระบบ ซึ่งในข้อนี้จะขอลำดับถึงเรื่องทีมงานเป็นหลัก ส่วนกระบวนการจัดการทำงานและเรียนรู้อย่างเป็นระบบนั้น คำตอบที่ชัดเจนจะอยู่ในองค์ประกอบข้อถัดไป คือ การสร้างกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการจัดการความรู้

เรื่องทีมงานที่มีมิตรภาพที่ดีระหว่างกัน ผู้วิจัยได้พบข้อสรุปจากการทำงานร่วมกันกับชาวชุมชนกว่าสองปีว่า กระบวนการทำงานร่วมกันด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ตรงไปตรงมา ร่วมทุกข์ร่วมสุข ทำให้ทีมงานที่มีความใกล้ชิด สนิทสนม และคุ้นเคยกัน และเมื่อสนิทสนมกันมากก็กล้าแลกเปลี่ยนเรียนรู้ได้ดี (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโร, 2548) ทำให้เกิดการเรียนรู้แบบร่วมมือ (Cooperative learning) ทั้งนี้กุญแจสู่ความสำเร็จไม่ใช่เพียงความสนิทสนม แต่กลับเป็นความจริงไปตรงมาจริงใจต่อกัน และกล้ารับฟังกัน ทำให้เกิดจิตสำนึกร่วม และการให้การรับระหว่างกัน

การทำงานชุมชนริมน้ำจันทบูร เกิดจากการรวมตัวของอาสาสมัคร ที่ประกอบด้วยคนเก่าแก่ในชุมชน และคนรุ่นใหม่ คณะผู้วิจัยที่มีประสบการณ์การทำงานชุมชนสามปี และสำนักงานพาณิชย์จังหวัดที่จะเข้ามาพัฒนาชุมชน โดยมีเป้าหมายของตนเอง จุดเริ่มต้นจึงมีคำถามว่าจะทำงานร่วมกันได้อย่างไร ผู้วิจัยซึ่งมีประสบการณ์การทำงานชุมชนมาบ้าง จึงนำเสนอให้เริ่มต้นด้วยการให้ทุกคนได้ฟังกัน ว่าแต่ละคนต้องการอะไร ผลคือ คนเก่าแก่ในชุมชนต้องการให้ชุมชนกลับมามีชีวิตเหมือนเมื่อก่อน คึกคักแต่ไม่ครึกโครม คนรุ่นใหม่ต้องการอาชีพและการพัฒนาชุมชนไปในทางที่ดี ผู้วิจัยไม่ได้ต้องการหรือปัดถ่วงอะไรแต่มีความหวังว่าชุมชนจะเกิดการฟื้นฟูด้วยการเรียนรู้ สำนักงานพาณิชย์ต้องการพัฒนาชุมชนให้เป็นย่านการค้า

เมื่อฟังกันแล้วจึงเข้าใจความต้องการของแต่ละคน คนเก่าแก่และคนรุ่นใหม่ในชุมชนผานความต้องการร่วมได้ เพราะมีเป้าหมายร่วมกัน คือทำให้ชุมชนดีขึ้น และพบว่าทั้งหมดต้องการพัฒนาชุมชนให้เป็นย่านวัฒนธรรม พื้นฟูประเพณี และทำให้เป็นแหล่งเรียนรู้ ผู้วิจัยไม่มีข้อขัดแย้งใดๆ ส่วนสำนักงานพาณิชย์เกิดข้อขัดแย้งเพราะชุมชนไม่ต้องการเป็นย่านการค้า สถานการณ์นี้พบว่าชุมชนกล้าแสดงเจตน์จำนงในแนวทางการฟื้นฟูของตนเองอย่างตรงไปตรงมาไม่กังวลว่าจะไม่ได้รับงบประมาณและสำนักงานพาณิชย์ก็รับฟังความต้องการอย่างแท้จริง จึงเลือกที่จะให้ชุมชนกำหนดเป้าหมายของตนเอง ความตรงไปตรงมาและยอมรับกันนี้ทำให้ชุมชนกล้าเปิดตนเองไปสู่สำนักงานพาณิชย์ และเริ่มทำงานร่วมกันได้หลังจากนั้นก็กล้าแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในการทำงานมาโดยตลอด และยังเปิดโอกาสให้สำนักงานพาณิชย์มีผลงานได้ในกิจกรรมที่มีความคิดเห็นที่สอดคล้องกัน จึงเห็นว่ามีมิตรภาพในทีมงานที่แท้จริงจึงคือการไว้วางใจระหว่างกัน

ในส่วนผู้วิจัยก็ได้รับความไว้วางใจจากชาวชุมชนเช่นกัน เป็นการวางใจเสมือนเป็นลูกหลาน โดยความไว้วางใจนี้เกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มแรกของการเข้ามาในชุมชน ผู้วิจัยได้แนะนำตัว แนะนำสถาบันอาศรมศิลป์อย่างละเอียด เชิญคุณอาจารย์เข้าร่วมประชุมกับชุมชนในช่วงเริ่มต้น และชี้แจงให้เห็นชัดเจนว่า ผู้วิจัยเป็นนักศึกษาที่สนใจทำงานด้านฟื้นฟูชุมชน ไม่ได้มี

ส่วนได้ส่วนเสียกับสำนักงานพาณิชย์จังหวัด นอกจากนี้ผู้วิจัยได้ใช้ชีวิต กิน นอนอยู่ในชุมชน รวมระยะเวลาการทำงานเกือบสองปี ชาวชุมชนเห็นหน้า ไปมาหาสู่ตลอด กระตือรือร้นในการทำงานและลงมือทำจริง ซึ่งหากมีปัญหาหรือต้องการความช่วยเหลือใดๆ ผู้วิจัยก็ยินดีเข้าช่วยเหลือ

ทีมทำงานจึงค่อยๆ เริ่มทำงานกันอย่างสนิทสนม เข้มแข็ง แลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้อย่างตรงไปตรงมา ซึ่งเป็นพื้นฐานไปสู่การเรียนรู้และทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ สามารถปฏิบัติงาน ได้รวดเร็ว สื่อสารกันชัดเจน เมื่อเผชิญปัญหา ก็สามารถแก้ปัญหาได้ ทบทวน และประเมินผลการทำงานที่เป็นจริง ทำให้เป็นองค์ความรู้ เพื่อการพัฒนาการทำงานต่อไป

รูปที่ 2 การจัดเวทีประชุมวางแผนการทำงานในทีมทำงานระหว่างชาวชุมชน

เมื่อคณะทำงาน ทำงานได้แข็งแกร่งขึ้น จึงเริ่มชักชวนเครือข่ายนอกชุมชนที่มีความสนใจ ได้เข้ามาทำงานร่วมกัน เช่น เครือข่ายเยาวชน นักเรียนในท้องถิ่นจนสามารถเริ่มผลักดันกิจกรรมชุมชนให้เข้าสู่หลักสูตรท้องถิ่นที่ ซึ่งจะทำให้การเรียนรู้ยั่งยืนและมีผู้สานต่อมากขึ้น ทั้งนี้เป้าหมายชุมชนต่อไป คือต้องขยายความร่วมมือไปสู่เครือข่ายภาคเอกชน กลุ่มศาลเจ้า และกลุ่มศาสนสถานโดยรอบชุมชนให้มาร่วมกันทำงานมากขึ้น

4.3 การสร้างกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการจัดการความรู้

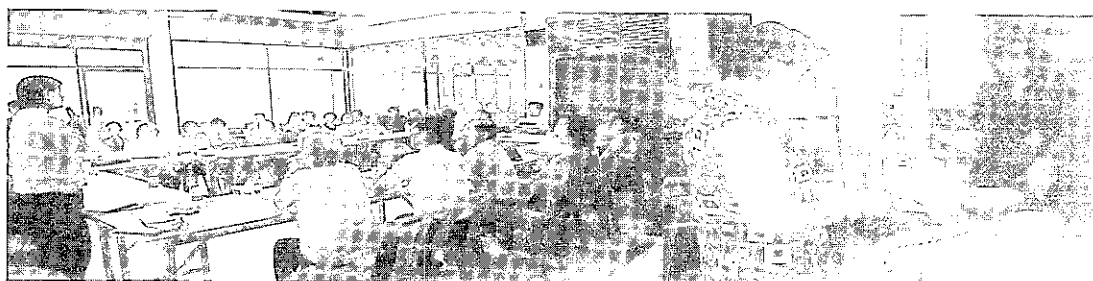
จากภาพของทีมทำงานที่มีการวางใจระหว่างกัน สามารถเกิดเป็นทีมที่ราบรื่นและรับฟังกันได้อย่างตรงไปตรงมา แท้จริงแล้วหัวใจสำคัญที่ทำให้เกิดขึ้นได้ คือ กระบวนการ ซึ่งเข้ามาจัดการทำงานและเรียนรู้อย่างเป็นระบบ มีลักษณะการเรียนรู้เป็นทีม (Team learning) นั่นคือ กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จากความคิดเห็นและความรู้ของบุคคลในทีม โดยกระบวนการทำให้สมาชิกกล้าเสนอความคิด และรับฟังความคิดเห็นระหว่างกัน จนทำให้ได้ข้อสรุปในการทำงาน และนอกจากนี้ยังเปิดมุมมองให้บุคคลมีความรู้เพิ่มขึ้น จากการซึมซับความรู้ประสบการณ์ของผู้ร่วมทีม (Peter M. Senge*, 2533, พระมหาสุทิตย์ อากาศโร, 2548, สิริลักษณ์ ยัมประสาทพร, 2548)

รูปที่ 3 การบันทึก mind map หรือความคิดของทุกคนกับการจัดพื้นที่ พุดคุยให้เท่าเทียมกันรับฟังกันทำให้กระบวนการแลกเปลี่ยนมีประสิทธิภาพชาวชุมชน

จากบทสรุปของการทำงานนั้นผู้วิจัยให้ความเห็นต่อกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ดังนี้ คือ

1. ต้องลดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ให้เวทีมีความเป็นประชาธิปไตย เริ่มตั้งแต่การจัดพื้นที่ประชุม การจัดลำดับการพูด ต้องเน้นให้มีช่วงแลกเปลี่ยนความคิดเห็นให้มากให้ทุกคนมีสิทธิพูดกระบวนการช่วยจัดการเวทีให้สั้นไหลด้วยคำถามที่ชักชวนให้กล้าพูด
2. ควรมีการสรุปความคิดเห็นของทุกคนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของความคิดเห็นร่วมชุมชน เช่น การพูดสรุปการจดยรายละเอียดความคิดเห็นของแต่ละคน
3. ออกแบบเครื่องมือต่างๆ ให้ทุกคนรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ผู้วิจัยใช้แผนที่ช่วยทำให้ชาวชุมชนระบุตนเองลงไปในพื้นที่ได้ชัดเจน และเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกันและกัน
4. ชักชวนผู้รู้ในแต่ละด้านเข้าร่วมแลกเปลี่ยนทำให้ชาวชุมชนเปิดมุมมองและเรียนรู้เรื่องมากขึ้น เช่น ผู้รู้จากชุมชนที่ประสบความสำเร็จ ผู้รู้ด้านการอนุรักษ์ ช่างซ่อมแซมบ้าน เป็นต้น
5. จัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างสม่ำเสมอ จะทำให้สมาชิกเข้าใจการทำงานและองค์ความรู้ได้เท่าเทียมกัน และการทำงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ รวดเร็ว สมาชิกกระตือรือร้นในการทำงานและเรียนรู้ ทั้งนี้ที่ผ่านมามีการจัดการเวทีอย่างเข้มข้นในช่วงเริ่มต้นทำงานแต่ค่อนข้างเบาบางและลดน้อยลงในช่วงท้ายจึงทำให้ประสิทธิภาพการทำงานลดลงไม่สามารถกระจายข้อมูลข่าวสารไปได้ทั่วทั้งชุมชน จึงทำให้แกนนำทำงานรับภาระงานค่อนข้างมาก
6. ทำให้กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกิดขึ้นในหลายระดับ กระณีของชุมชนนี้ ชาวชุมชนร่วมแลกเปลี่ยนเรื่องความรู้ทางประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา วิถีชีวิตชุมชน สามารถสร้างความภาคภูมิใจร่วมกันในที่ทำงาน รวมทั้งอัยยาศัยไมตรีที่เอื้ออารีก็ทำให้ทุกๆ ฝ่ายได้เรียนรู้ถึงคุณค่าของความสัมพันธ์ระหว่างกัน ผู้วิจัยร่วมแลกเปลี่ยนความรู้เรื่องกระบวนการทำงานฟื้นฟูชุมชนด้วยเครื่องมือและกิจกรรมต่างๆ รวมถึงความรู้ด้านสถาปัตยกรรม สำนักงานพาณิชย์ ร่วมแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องการทำงานกับส่วนราชการ ข้อกำหนดต่างๆ แผนการพัฒนาจังหวัด นักเรียนเครือข่ายอาสาสมัครได้ร่วมเรียนรู้กับชาวชุมชนทำหน้าที่เป็นกระบอกสะท้อนให้ชุมชนเห็นคุณค่าของตนเองชัดเจนขึ้น

รูปที่ 4 บรรยากาศการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในห้องประชุม และระหว่างการสำรวจชุมชน

นอกจากนี้ในระดับของสมาชิกในชุมชนก็ได้เกิดการแลกเปลี่ยนระหว่างกัน จากสมาชิกอาสาสมัครมีความหลากหลายในองค์ประกอบ เช่น อาจารย์ประภาพรณ ฉัตรมาลัย อดีตศึกษานิเทศก์ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ผ่านการทำงานในวิชาชีพราชการ มองภาพรวมและการวางแผนการทำงาน การสร้างองค์ความรู้เพื่อให้ชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ของเยาวชน คุณเอกฤษฎ์ วงษ์ทองสาลี อดีตคนทำงานในวงการโฆษณาและวางแผนสื่อประชาสัมพันธ์ ร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับทีมงานในการสร้างสรรค์วิธีการกระตุ้นชุมชนในด้านต่างๆ มองภาพลักษณะชุมชน การวางแผนไปสู่การท่องเที่ยว การสร้างแบรนด์ให้ชุมชนและสินค้าชุมชน คุณยุพา กอวัฒนา คุณนกนกรัตน์ ไภคบาล คุณสมศรี คำผล และคุณกิ่งกัญญาณี วิจารณ์ชัย มีบทบาทในการร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการผสานความสัมพันธ์กับกลุ่มชุมชนในทุกๆ ระดับได้ดี เพราะมีความสัมพันธ์และกลุ่มญาติ

ในชุมชนมากมาย ทั้งกลุ่มผู้เช่า และเจ้าของบ้าน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าผู้คนที่หลากหลาย ทำให้เกิดการเรียนรู้ ผสมระหว่างความสามารถและประสบการณ์ระหว่างกันของแต่ละคนได้ ทั้งนี้เวลาที่การพูดคุยก็มีความสำคัญ โดยต้องมีบรรยากาศ ที่ให้ทุกๆ คนกล้าแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ตั้งใจรับฟังกันและกันอย่างเข้าใจและนำไปประยุกต์ใช้ได้ด้วย

กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทำให้การทำงานของชุมชนเป็นการทำงานที่มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ชาวชุมชนทุกคนมีสิทธิออกเสียงต่อชุมชนและรับรู้เข้าใจร่วมกัน ในทุกๆ เรื่อง เมื่อมีปัญหาหรือต้องตัดสินใจก็จะทำร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ จะทำให้ชุมชนสามัคคีและเข้มแข็งได้ นอกจากนี้เครื่องมือที่สำคัญ อีกประการหนึ่งคือ การจัดการความรู้ เมื่อชุมชนได้ทำงาน ร่วมกัน จะเกิดการเรียนรู้ระหว่างการทำงาน และหากชุมชนสรุปความรู้ในแต่ละกิจกรรมทุกครั้ง ก็จะประมวลเป็นชุดความรู้ ที่ได้จากความสำเร็จ ความผิดพลาดในแต่ละครั้ง สามารถนำมาใช้เป็นครูสอนตนเองได้เสมอ และทำให้การทำงานต่อไป พัฒนาขึ้นตลอดจนองค์ความรู้สามารถนำไปประยุกต์ปฏิบัติ กับชุมชนอื่นๆ ได้

การจัดการความรู้ ใช้การประชุมหลังการทำการกิจกรรมในทุกครั้ง โดยวิเคราะห์การทำงานตั้งแต่ขั้นเริ่มต้น จนถึง ประเมินผล ซึ่งผู้วิจัยก็จะชวนทีมทำงานทำทุกครั้ง นอกจากนี้ในการจัดกิจกรรมใหญ่ๆ ของชุมชนก็จะทำแบบสอบถาม ถึงผล การจัดงาน ความคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากชาวชุมชนและคนนอกมาวิเคราะห์การทำงานต่อไปด้วยผู้วิจัยพบว่าหลังจากที่ ทีมทำงานได้เรียนรู้ขั้นตอน การทำงานเหล่านี้ ในตอนหลังทีมทำงานก็นำเครื่องมือการประเมินผลและจัดการความรู้ไปใช้ ด้วยตนเอง เพื่อเป็นการทบทวนการทำงาน บันทึกรสถิติต่างๆ และจัดการเป็นชุดความรู้ของชุมชน จนสามารถนำเสนอสู่ คนภายนอกและผู้ที่เกี่ยวข้อง เข้ามาศึกษาดูงานกระบวนการขั้นตอนการฟื้นฟูชุมชนจากคณะกรรมการได้

รูปที่ 5 การประชุมสรุปงาน เพื่อสรุปข้อสรุปและข้อผิดพลาด เพื่อนำไปใช้ต่อไป

4.4 บรรยากาศแห่งการเรียนรู้

การสร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ เป็นองค์ประกอบสนับสนุนที่สำคัญ สามารถกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของ ชาวชุมชน ให้ร่วมกันคิด ช่วยกันทำบรรยากาศแห่งการเรียนรู้มีหลากหลาย ทั้งแบบที่เกิดในภาวะวิกฤตหรือปัญหาร่วมกันก็เป็น ตัวเร่งให้เกิดการเรียนรู้ได้ดี หรือแบบที่ผ่อนคลาย (เช่นเดียวกับชุมชนริมน้ำจันทบูร) ก็ทำให้ทุกคนสามารถแสดงความคิดเห็น และรับฟังกัน มีมิตรภาพที่ดีต่อกันและกัน เกิดความพร้อมและอาสาในการทำงาน ช่วยกันพัฒนากันขึ้นไป มีแรงจูงใจร่วมกัน ทั้งจากความภาคภูมิใจ จากการทำงานที่ประสบความสำเร็จ และความเชื่อมั่นในความสามารถของตนเอง ที่ข้ามพ้นปัญหาได้ (Thomas H. Davenport และ Laurence Prusak แปลโดย นิทัศน์ วิเทศ, 2542)

การฟื้นฟูชุมชนริมน้ำจันทบูร มีจุดเริ่มต้นที่ไม่ได้มีแรงขับเคลื่อนจากปัญหาร่วมกัน (ที่ทำให้ชาวชุมชนมา รวมตัวกันได้มาก) เหมือนชุมชนตัวอย่างอื่นๆ ที่ประสบผลสำเร็จ เช่น ชุมชนตลาดสามชุกที่เกิดจากปัญหาการถูกขับไล่พื้นที่ จึงต้องรวมตัวกันเพื่อต่อรองกับสำนักงานทรัพย์สิน เป็นต้น เมื่อไม่ได้มีแรงขับเคลื่อนจากปัญหาร่วมกัน ชุมชนริมน้ำจันทบูรจึงต้อง สร้างแรงขับเคลื่อนอื่นๆ มาเป็นพลังในการทำงาน

คณะผู้วิจัยมุ่งเข้าไปทำการกระตุ้นแรงขับเคลื่อนจากภายในของแต่ละคน และทำให้เป็นบรรยากาศการเรียนรู้ร่วมกัน คือเวทีการรับฟังทุกๆ คนอย่างแท้จริง มีความเท่าเทียมต่อกัน ทั้งสำนักงานพาณิชย์และชาวบ้าน ให้ทุกคนได้พูดถึงความต้องการ ความหวัง ภาพฝันที่ชุมชนอยากให้เป็นและความกังวล ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ตรงกับใจชาวชุมชน ชาวชุมชนได้พูดถึงความต้องการที่จะทำให้ชุมชนกลับมารุ่งเรืองเหมือนก่อน ซึ่งเป็นความรู้สึกที่สั่งสมมานาน เป็นความภูมิใจอยู่ลึกๆ ว่าชุมชนเป็นชุมชนเก่าแก่แห่งแรกของเมืองจันทน์ มีความเป็นย่านการค้า คหบดีดั้งเดิม ชุมชนมีของดีมากมายทั้งวิถีชีวิต วัฒนธรรม แต่ความภูมิใจและคุณค่านั้นก็อยู่ในระดับบุคคลและยังไม่สามารถนำเสนอต่อคนอื่น ๆ ได้ การสร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ที่ผ่อนคลาย มีกระบวนการการดึงความสำคัญและคุณค่าของดีของชุมชนให้ออกมานำเสนอได้ จึงเป็นแรงจูงใจ จากความภาคภูมิใจร่วมกัน และชาวชุมชนพอใจในการมีสิทธิมีเสียงต่อทิศทางการพัฒนาชุมชนของตนเอง และเมื่อสามารถทำได้ขึ้นมาเป็นรูปธรรมที่ประสบความสำเร็จยังเป็นแรงขับให้ชุมชนมีพลังในการทำงานต่อไป

5. สรุป

ชุมชนริมน้ำจันทบูร ได้ผ่านการทำงานฟื้นฟูร่วมกัน และในแต่ละกิจกรรมที่ใช้องค์ประกอบในการสร้างการเรียนรู้ พบว่าชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ ซึ่งผลลัพธ์ที่เห็นชัดเจนคือ ชุมชนมีการทำงานร่วมกันที่ราบรื่น มีเป้าหมายจากความคิดเห็นของคนทุกคน วางแผนแบ่งงานได้ดี ผลิตความรู้ของทีมงานมาใช้ร่วมกัน และที่สำคัญมีแก้ปัญหาาร่วมกันได้ ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือ 1. กรณีการรื้อบ้านเก่าในที่ดินราชพัสดุ ชาวชุมชนสามารถร่วมร่างรายชื่อเพื่อคัดค้านการรื้อ ซึ่งผลจากเหตุการณ์นี้มาจากการเห็นคุณค่าของอาคารเก่าและตั้งใจอนุรักษ์สถาปัตยกรรมแบบดั้งเดิมไว้ ชาวชุมชนจึงร่วมจัดการและดำเนินการป้องกันไว้ได้ ทำให้เกิดเป็นจิตสำนึกร่วมในความเป็นชุมชน และหลังจากนั้นชุมชนจึงเริ่มคิดถึงปัญหาต่างๆ ในอนาคต เช่น การเข้ามาใช้พื้นที่จากคนภายนอกชุมชนให้เป็นอาหาร ที่พัก ชุมชนจึงจัดประชุมหาแนวทางร่วมกันที่จะจัดการให้คลี่คลายได้ทุกฝ่าย 2. กรณีการทำบ้านเรียนรัฐชุมชน ซึ่งได้รับการอนุญาตให้ใช้บ้านจากเจ้าของที่เห็นความสำคัญของการฟื้นฟูชุมชนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ โดยจุดเริ่มต้นแรกเจ้าของบ้านตั้งใจมอบบ้านหลังนี้ให้ทางสถาบันพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติและมีโครงการพัฒนาบ้านให้เป็นพิพิธภัณฑสถาน แต่โครงการโดนยุติไป เนื่องจากสถาบันโดนตัดงบประมาณจากรัฐบาล ชุมชนจึงขอเข้ามาจัดการปรับปรุงเพื่อเป็นบ้านเรียนรู้ด้วยตนเองตามเป้าหมายหลักของชุมชน ทำให้พ้นจากแนวคิดพึ่งพาคนอื่น แต่พยายามพึ่งพาตนเองให้มากที่สุด โดยเริ่มดำเนินการซ่อมแซมเอง จัดทำข้อมูลพิพิธภัณฑสถานชุมชน และหารายได้เพื่อใช้ในการบริหารจัดการบ้านเรียนรู้แห่งนี้ ปัจจุบันบ้านเรียนรัฐชุมชนได้กลายเป็นพื้นที่เรียนรู้แห่งใหม่ของจังหวัดที่มีคนสนใจเข้ามาศึกษาความเป็นมา วิถีชีวิต วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ชุมชนริมน้ำจันทบูร และนอกจากนี้ยังมีผู้ที่สนใจเรื่องการอนุรักษ์ฟื้นฟูชุมชนเข้ามาเรียนรู้วิธีการทำงานฟื้นฟูชุมชนจากคณะกรรมการฟื้นฟูชุมชนอีกด้วย

เอกสารอ้างอิง

- พระมหาสุทนต์ อากาศโร. (2547). เครือข่าย : ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ. กรุงเทพมหานคร : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)
- พระมหาสุทนต์ อากาศโร. (2548). นวัตกรรมการเรียนรู้ : คน ชุมชน และการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร : โครงการสร้างเสริมการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)
- ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2546). มะจิชีวิต การปลูกชุมชนในญี่ปุ่น แนวความคิดและแนวทางปฏิบัติ. กรุงเทพฯ
- สนธยา พลศรี. (2550). เครือข่ายการเรียนรู้ในงานพัฒนาชุมชน. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 2 : โอเดียนสโตร์, 2550
- สิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร. (2548). กระบวนทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน . กรุงเทพมหานคร : โครงการสร้างเสริมการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข

- สุพิศรา ชาติบัญชาชัย. (2548). กระบวนการเรียนรู้ : แนวคิด ความหมาย และบทเรียนในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)
- เสรี พงศ์พิศ. (2548). ฐานคิด จากแผนแม่บทสู่วิสัยทัศน์ชุมชน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พลังปัญญา
- David Mathews(เขียน), วิรุฒิ เสนาคำ (แปลและเรียบเรียง). (2540). จากปัจเจกสู่สาธารณะ : กระบวนการสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2540
- คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2550). โครงการศึกษาข้อมูลชุมชน เพื่อการพัฒนาเครือข่ายพิพิธภัณฑ์มีชีวิต กรณีศึกษาย่านเก่าเมืองจันทบุรี. กรุงเทพฯ ฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ปรีดา คงแป้น. ปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ กรณีศึกษาเมืองสามชุก จ.สุพรรณบุรี
- อรพินท์ สพฤกษ์ชัย. (2538). การสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน. การประชุมวิชาการประจำปี: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย
- ทวีช หมดเต๊ะ, 2548 <http://learn-together.blogspot.com/2005/04/blog-post.html> <http://thaicivicnet.com/david%20bohm.html> (David Bohm,1996)
- ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์, 2542 มุขนิธิพลังนิเวศและชุมชน http://sites.google.com/site/banrainarao/column/learn_commu
- สังคม เจริญทรัพย์, 2548 http://www.codi.or.th/index.php?option=com_content&task=view&id=526&Itemid=2
- สวัสต์ พุ่มพวง, 2550 <http://gotoknow.org/blog/sophist/24101>
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ <http://www.prachatai.com/journal/2009/03/20335>